

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ПРАВОЗНАВСТВО М. КОВАЛЕВСЬКОГО

С. ШАЛЯПІН

*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії
та історії держави і права
(Північний (Арктичний) федеральний
університет ім. М. В. Ломоносова,
м. Архангельськ),
почесний працівник вищої професійної освіти
Російської Федерації*

Роль і значення праць М. Ковалевського у розвитку суспільних наук в Росії та Європі важко переоцінити. Як один із засновників російської соціології він вважав цю науку методологічним осердям та ідейним центром всього суспільствознавства, які б вузькоспеціалізовані галузі знання не виникали в цій сфері. Подібний погляд на генетичний взаємозв'язок суспільних наук обумовив широку сферу власних наукових інтересів М. Ковалевського, який залишив значущі праці з історії, етнології, соціології, права, державознавства, політології. Зважаючи на вимушену багаторічну еміграцію та активну викладацьку та наукову діяльність за кордоном, М. Ковалевський на межі ХІХ–ХХ ст. став своєрідним рупором передової російської наукової думки в Європі, формуючи думку не тільки європейських колег про рівень розвитку суспільствознавства в Російській імперії, а й, значною мірою, російських вчених про світові тенденції в розвитку наук про людину і суспільство. На таку науково-інтеграційну роль М. Ковалевського вказав одразу після його смерті французький соціолог Р. Вормс, який порівняв російського вченого зі «сполучною ланкою між двома світами — Заходом і Сходом» [1, с. 37].

Традиційне домінуюче в сучасній літературі уявлення про М. Ковалевського як одного із засновників вітчизняної соціології, в якій вчений бачив можливість синтезу різних суспільних наук, затьмарило його чималі заслуги в інших галузях знання, у тому числі в порівняльно-історичному правознавстві. Не можна погодитися з думкою низки дослідників, які однозначно стверджують, що «Ковалевський в першу чергу є соціологом, оскільки всі його правознавчі, політологічні та етнографічні дослідження обумовлені ідеями генетичної соціології» [2, с. 58–64]. Соціологія посіла центральне місце в його дослідницькій діяльності не одразу, і довгий час уявлялася ним як вдала форма поєднання його різноспрямованих наукових інтересів. На противагу думці про Ковалевського-соціолога, для якого інші науки мали лише інструментальний інтерес, можна навести категоричне твердження Ф. Тарановського, який писав: «Вся наукова діяльність М. Ковалевського зводиться до історії права: їй належать всі його спеціальні дослідження, на ній же ґрунтуються і його загальні

© С. ШАЛЯПІН, 2012

державно-правові погляди. Така виняткова відданість історії права і сам характер історико-юридичних досліджень М. Ковалевського цілком пояснюються і визначаються його непохитною прихильністю до позитивної філософії і створеної на її засадах соціології» [3, с. 5].

Сама логіка розвитку юридичної науки другої половини XIX ст. визначила шлях наукових пошуків М. Ковалевського. З початку XIX ст. юридична школа природного права поступово втрачала позиції стосовно створеної в Німеччині історичної школи, в якій методи спостереження, порівняння та еволюціоністичні уявлення поєднувалися з формалізмом і догматизмом. «Для усунення професійної обмеженості та подолання переживань «антиісторизму», на яких вона базується, потрібен був справжній юрист, який перевершив би всю догматичну премудрість, розкрив би убогість «юриспруденції понять» і потім вивів би правознавство на широку арену соціального вивчення права» [3, с. 5]. Таким перетворювачем юриспруденції став Р. фон Ієринг, який привніс в науку про право позитивістську методологію О. Конта. У Росії «піонером» позитивістської методології Р. фон Ієринга був С. Муромцев. Одночасно з ним позитивізм в дусі філософії О. Конта і його англійських послідовників був впроваджений в сферу історико-правових досліджень В. Сергеевичем і М. Ковалевським [3, с. 6].

Одним із ключових векторів розвитку позитивістських досліджень стало широке застосування порівняльного методу в суспільних науках. Мета і змістовна складова порівняльних досліджень, як і межі їх використання, були предметом жвавих дискусій серед представників різних дисциплін. Як істинний енциклопедист в сфері гуманітарного знання М. Ковалевський не міг не сформулювати власного погляду на порівняльний метод наукового пізнання щодо деяких галузей науки. Основною проблемою, яка відповідала особистим науковим інтересам вченого, стало для нього визначення ролі порівняльно-історичного методу в юридичній науці та більш широко — в соціологічних дослідженнях. Так само він цікавився й емпіричною історико-правовою компаративістикою, протягом всього життя продовжуючи дослідження стародавнього права різних народів. Навіть у своїй останній волі М. Ковалевський виявив зацікавленість у подальшому розвитку такого улюбленого ним порівняльно-історичного правознавства. Заповідана вченим Московському університету значна сума грошей була призначена для встановлення семи стипендій та виплати премій за кращі твори із загальної історії та *порівняльної історії права* [4, с. 27].

Сьогодні, майже через століття після смерті вченого, правова компаративістика пов'язує формування свого «порівняльно-історичного напрямку» багато в чому з працями «його ідейного лідера» — М. Ковалевського [5, с. 80]. Вважаємо, проте, що М. Ковалевський не був засновником порівняльно-історичного методу в юриспруденції, а також ніколи не претендував на таку роль, але був одним із найактивніших провідників ідей порівняльно-історичної юриспруденції в російській та світовій науці, творчо розвивав цей метод як у теоретичному плані, так і через проведення прикладних досліджень. На жаль, ідеї вченого щодо наукового змісту та перспектив юридичної компаративістики нині не належать до загальновідомих і затребуваних сучасним правознавством. Частково через малодоступність низки праць М. Ковалевського, що стали бібліографічною рідкістю ще за життя автора, частково через спадщину радян-

ської історико-юридичної науки, яка базувалася на теоретичній моделі «марксистського нормативізму», що не збігалася з соціологічним розумінням М. Ковалевським сутності права і демонстративно не схвалювала наукової концепції вченого. Навіть особисте знайомство і багаторічне листування М. Ковалевського з К. Марксом і Ф. Енгельсом, наявність у його працях певного впливу марксистської теорії, і навіть той факт, що саме за переданим М. Ковалевським примірником книги Л. Моргана «Стародавнє суспільство» Ф. Енгельс за порадою К. Маркса написав знамениту працю про походження сім'ї, приватної власності та держави [6, с. 163], не робили його ідеї допустимими у радянській історичній науці та правознавстві. Офіційна радянська наука вважала, що М. Ковалевський свідомо протиставляв еволюційну ідею повільного вдосконалення суспільних установ марксистській ідеї класової боротьби, яку розглядав як ознаку незрілості або, навпаки, «виродження» того чи іншого суспільного ладу, а в пізніших творах не визнавав домінуючої ролі за соціально-економічними процесами, підкреслюючи положення про взаємодію в історичному процесі різних факторів, включаючи психологічні та навіть біологічні [7, с. 455–456]. Нищівна характеристика, яку дав В. Ленін М. Ковалевському як політику, назвавши останнього «базікою лібералізму» і посібником реакції [8, с. 112–113; 83, с. 245; 84, с. 76], автоматично поширилася в радянській літературі й на Ковалевського-вченого: «Ідеологічний, практико-політичний горизонт ліберального буржуа обмежував пізнавальні можливості вченого», який, поряд з такими «апологетами буржуазного порядку, як Л. Дюгі та іншими солідаристи», доводив, що «право є результатом солідарності, а не класової боротьби, продуктом усього суспільства, а не економічно панівного класу», намагаючись «дискредитувати марксистсько-ленінське вчення про класовий та антагоністичний характер права» [9, с. 132–133].

Окремі нарікання ідеологів науки викликала прихильність М. Ковалевського історико-правовій проблематиці. Як відомо, засновники марксизму відмовили праву в можливості мати власну історію: «Не треба забувати, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс в «Німецькій ідеології», — що право так само не має своєї власної історії, як і релігія» [10, с. 64; 69, с. 19]. Відомий економічний детермінізм К. Маркса кинув тінь і на процеси пізнання права. У «Критиці Готської програми» він писав, що «право ніколи не може бути вище ніж економічний лад і обумовлений ним культурний розвиток суспільства» [10]. «Марксистський нормативізм» категорично не сприймав ідеї М. Ковалевського про універсальність права як системи, присутньої в людському суспільстві на будь-якій стадії його розвитку: «Право трапляється всюди, де є співіснування, якої б форми воно не набувало» [11, с. 46]. Серйозні дослідження М. Ковалевським примітивних форм права, що були основою всіх його історико-правових концепцій, привели вченого, на думку радянських дослідників, «до ігнорування класового та політичного характеру права, применшення взаємозв'язку права і держави, певною мірою навіть до розриву і протиставлення цих двох тісно взаємозалежних явищ» [9, с. 132]. Абсолютизація економічного фактора у розвитку суспільних процесів і домінування нормативістського підходу при вирішенні питання про взаємозв'язок права і держави та права і суспільства різко контрастували з соціологічно-правовим вченням М. Ковалевського, перетворивши останнє в радянську епоху на предмет постійної критики.

У наш час знову зростає інтерес до творчої спадщини М. Ковалевського, зокрема в галузі порівняльного правознавства. В останні роки з'явилися перевидання деяких його праць [12–18], їх переклади, які раніше не видавалися на батьківщині [19], вперше вийшли друком в повному обсязі мемуари вченого [6].

Прикладами сучасних досліджень, що стосуються поглядів М. Ковалевського на проблеми порівняльно-історичного правознавства, можуть бути численні дисертації, захищені істориками, юристами, соціологами [20–26], і публікації таких фахівців, як О. Кресін [27, с. 8–9; 28, с. 195–201; 29], В. Бочаров [30, с. 50–72], Н. Хайлова [4, с. 5–52; 31, с. 3–44], М. Дамірлі [32, с. 52–58], які відзначають неминущий внесок ученого в розвиток порівняльно-правових та порівняльно-політологічних досліджень на зламі ХІХ–ХХ ст. Проте, величезна творча спадщина М. Ковалевського повністю належним чином не вивчена. Для розвитку сучасної історико-правової науки, яка знову опинилася під впливом правової догматики, методологічно цінний еволюційний підхід до юриспруденції М. Ковалевського, який «вважав в історії права, що спирається на соціологію, початок і кінець усієї наукової теорії права» [3, с. 11].

Переходячи власне до розгляду порівняльно-історичного методу, обґрунтованого і широко застосовуваного на практиці М. Ковалевським, слід зауважити, що нас цікавитиме лише застосування цього методу в правознавчих дослідженнях. Враховуючи величезний обсяг наукової спадщини М. Ковалевського, розглянути використання ним цього методу в інших працях (економічних, суто соціологічних, політологічних) неможливо в межах однієї статті.

Юрист за освітою, М. Ковалевський, якщо можна так сказати, був істориком за світосприйняттям. У мемуарах він писав: «Я ніколи не симпатизував догматичній юриспруденції. Те саме і ще більшою мірою я можу сказати про ту морально-правову метафізику, яка під виглядом філософії та енциклопедії юридичних і державних знань, або загальної частини державного і кримінального права, викладалася і викладається в російських університетах на зразок німецьких» [6, с. 213]. Як згадував М. Кареев, «неодноразово доводилося чути від М. Ковалевського, що він вважає себе більш істориком, ніж юристом, маючи на увазі, звісно, звичайне значення останнього слова» [33, с. 169]. Отримавши фундаментальну юридичну освіту, М. Ковалевський вважав саме історичний (або еволюційний) підхід до вивчення і викладу права найбільш науковим і плідним. При цьому дослідник починаючи з ранніх праць широко використовував лише порівняльно-історичне правознавство, уникаючи надміру сміливих екстраполяцій своїх висновків на сучасне право. Напевно, на початковому етапі розвитку порівняльного правознавства іншого підходу неможливо було й уявити.

Як зазначалося вище, у ХІХ ст., багато в чому завдяки німецькій історичній школі юриспруденції, була подолана багатовікова прірва, що розділяла «чисте» правознавство та історичні науки. Відкрита суміжна галузь знання дозволила абсолютно по-новому побачити предмет правознавства в світлі історизму. Однак, М. Ковалевський не сприйняв повністю теорію німецької історичної школи права, яка відрізнялася деякою абстрагованістю та догматизмом. «На історичну школу він дивився не як на передування позитивного еволюційного погляду, а як на своєрідне продовження статичних побудов школи природного права» [3, с. 7]. Його більше привернула наукова традиція, заснована

Ш. Монтеск'є, на якого ще О. Конт вказував як на раннього попередника соціології [33, с. 170].

Прояснення питання щодо становлення порівняльно-історичної правознавчої методології М. Ковалевського потребує виявлення його ідейних попередників, «учителів», які направили творчу думку вченого тим шляхом, який привів його до створення власної оригінальної концепції пізнання права. Радянська історіографія невпинно зазначала, що історичне мислення М. Ковалевського сформувалося під впливом Г. Спенсера, К. Маркса та О. Конта [34, с. 264; 35, с. 298]. Він настільки високо цінував теоретичну спадщину Г. Спенсера, що навіть у мемуарах назвав Британію «країною Шекспіра, Мільтона і Г. Спенсера», підкресливши значення цього мислителя для всього світу [6, с. 117]. Однак, праці Г. Спенсера не лише стали для М. Ковалевського основою ідей для власних наукових конструкцій, а й давали підстави для критики. Полемізувати безпосередньо зі Г. Спенсером М. Ковалевському не довелося. Їх особиста зустріч відбулася лише один раз [1, с. 17]. Про дружбу і багаторічну співпрацю М. Ковалевського з К. Марксом, незважаючи на серйозні ідейні та наукові розбіжності двох мислителів, написано дуже багато [36, с. 331–337].

Праці О. Конта, в яких ще в студентські роки М. Ковалевський шукав відповідь «на... питання, яке дедалі більше його турбувало, ...а саме про поступальний хід розвитку людства» [6, с. 70], були для нього джерелом плідних ідей протягом усього життя. У великому науковому доробку М. Ковалевського важко знайти працю, в якій би він не цитував О. Конта. Проте, пояснити формування оригінальних історико-правових, політологічних і соціологічних концепцій М. Ковалевського виключно впливом ідей Г. Спенсера, К. Маркса і О. Конта неможливо. Використавши улюблену М. Ковалевським теорію факторів, можна констатувати, що і в цьому випадку їх кількість, яка вплинула на формування його світогляду, була значно більшою, ніж можна відразу собі уявити. По-перше, коло знаменитих європейських учених, що вплинули на становлення власних поглядів російського дослідника, було значно ширшим, до нього належали не лише видатні юристи (Р. фон Ієринг, Г.-Р. Гнейст, Г. Дернбург, Е. Екк, Г. Бруннер, Р. Моль, Л. фон Штейн, П. Жирар, Л. Реньє, Ж. Есмен, Е. Бутмі), а й історики, філософи, етнографи (Ф. де Куланж, Т. Момзен, І. Дройзен, К. Ніч, Є. Дюрінг, Е. де Лабуле, Л. Морі, А. Франк, П. Жане, Дж. Льюїс, Е. Фріман, В. Стеббс, Л. Морган, Дж. Леббок, Е. Тейлор, Д. Фрезер). По-друге, коло наукових інтересів М. Ковалевського та бурхливий розвиток природничих наук у другій половині XIX ст. зумовили вихід дослідника, як і багатьох вчених його часу, за межі суспільствознавства в пошуках закономірностей суспільного розвитку, і звернення, нехай і обережне, до деяких ідей біології, дарвінівського еволюціонізму, психології, лінгвістики. По-третє, не можна не зазначити величезний вплив саме істориків-правознавців на формування наукової думки М. Ковалевського. Найважливіше місце серед останніх посідає професор порівняльного права Оксфордського університету Г. Мен.

Згадуючи студентські роки, М. Ковалевський писав, що при вивченні права, державного ладу та побуту Стародавнього Риму найбільше враження на нього справили книги Р. фон Ієринга, Ф. де Куланжа і «Стародавнє право» Г. Мена [6, с. 63]. З цього моменту праці останнього неодмінно потрапляли в поле зору

молодого вченого. Наприкінці XIX ст. Г. Мен вважався «справжнім творцем історико-порівняльного вивчення права» і «засновником нового напрямку у вивченні права» [37, с. 343–344], а сучасні західні автори пов'язують появу юридичної компаративістики як окремої академічної дисципліни не лише з діяльністю Французького товариства порівняльного законодавства і I Всесвітнім конгресом порівняльного права в Парижі, а й з призначенням Г. Мена в 1869 р. професором історичної та порівняльної юриспруденції в Оксфорді [38]. Отже, М. Ковалевський почерпнув перші компаративістські ідеї безпосередньо у одного із засновників нового для того часу напрямку юридичної науки. У 1872–1877 рр. М. Ковалевський перебував за кордоном, готуючись до магістерських іспитів. У цей період він об'їхав європейські столиці, в яких слухав лекції провідних університетських професорів, працював у бібліотеках та архівах. Відвідуючи Лондон, молодий дослідник волів познайомитися з автором відомих йому праць зі стародавнього права. На момент першої особистої зустрічі М. Ковалевського та Г. Мена в 1875 або 1876 р. останній поєднував кафедру в Оксфорді з посадою віце-президента Верховного Управління Індії, був автором трьох фундаментальних монографій і визнаним авторитетом у сфері історії права та порівняльного правознавства. Через Дж. Льюїса і журналіста Ф. Гарріссона М. Ковалевський був представлений Г. Мену, від останньої книги якого — «Найдавніша історія установ», молодий дослідник, за його зізнанням, був у захваті. Найбільше захоплення Ковалевського викликало вмиле використання вченим порівняльного методу, що компенсував проблеми, які поставали перед кожним дослідником давнього минулого: «треба володіти неабиякою науковою фантазією, щоб змалювати таку яскраву картину давньоірландського і взагалі кельтського життя, спираючись на непевний матеріал, представлений записами найдавніших посередницьких судів і коментарями різних епох. Звертаючись постійно до порівнянь, Г. Мен, при обмеженій ерудиції і не знаючи кельтські мови, зумів вказати провідний шлях всім дослідникам найдавніших суспільних і державних порядків» [6, с. 158]. Фундаментальні роботи Г. Мена стали найважливішим явищем в науковому житті Європи того часу. За науковою значимістю і масштабністю праці англійського правознавця порівнювалися з працями Р. фон Ієринга, з яким вони працювали паралельно, і прийшли незалежно один від одного до подібних висновків. Захоплений їх глибиною, М. Ковалевський узяв на себе сміливість підготувати відгук на новітню працю британського вченого. Незабаром у виданому Е. Літтре і Г. Вирубовим в Парижі журналі «Позитивна філософія» побачила світ перша наукова публікація М. Ковалевського — розгорнута рецензія на монографію Г. Мена «Найдавніша історія установ» [39, с. 310–318]¹.

Б. Калосєв і Н. Хайлова помилково вважають одним із перших самостійних досліджень М. Ковалевського «Нарис історії розпаду общинного землеволодіння в кантоні Ваадт» [40], яке було написане за порадою Г. Мена [4, с. 33; 41, с. 9]. Мемуари вченого точно вказують на те, що їх знайомство в Лондоні відбулося вже після повернення М. Ковалевського з літньої поїздки до Швейцарії, під час якої було проведено дослідження [6, с. 157–158]. Однак той факт, що це дослідження проведено під враженням від праць англійського вченого, не викликає сумнівів.

¹ Ця стаття не увійшла до жодної з опублікованих бібліографій праць М. Ковалевського.

Під час перебування М. Ковалевського в Лондоні він нерідко зустрічався з Г. Меном в клубі, за обідами, окрім наукових дискусій вів з ним бесіди про французькі романи, пристрасним читачем яких був англійський вчений. У своїх мемуарах М. Ковалевський відтворює звичайний розпорядок дня Г. Мена, нарікає на слабку відвідуваність його лекцій в Оксфорді, що свідчить про їх часті контакти [6, с. 177, 223]. За сприяння Г. Мена російський дослідник був допущений в бібліотеку і архів Верховного Управління Індією. Матеріали, зібрані там, лягли в основу ще одного порівняльно-історичного правового дослідження М. Ковалевського, який пізніше згадував: «...я знайшов багатий і ще мало використаний матеріал про сільську громаду і ту роль, яку в її долі відіграла земельна політика англійців. Я вважав за корисне зіставити ці долі з долями земельної громади червоношкірих в іспанських колоніях і арабів у Французькому Алжирі» [6, с. 160; 42].

Протягом усього подальшого життя М. Ковалевський підтримував спілкування з Г. Меном, якого називав «чудовим юристом» [17, с. 28; 43], зберігаючи в своїх працях винятково компліментарні відгуки про дослідження англійського вченого. Навіть оскаржуючи деякі теоретичні положення, що їх обстоював Г. Мен (заперечення матріархату, наявність у минулому слов'ян сімейної общини тощо), М. Ковалевський називає останнього автором «чудової теорії» [17, с. 97]. Коло питань, якими займався М. Ковалевський багато років у сфері порівняльно-історичного правознавства, безпосередньо обумовлювалося теоріями і гіпотезами Г. Мена. Очевидний ідейний зв'язок їхніх досліджень помітний не лише в спільності розглянутих ними проблем, а й навіть у співзвучності заголовків їхніх праць: «Общинне землеволодіння, причини, хід та наслідки його розпаду» 1879 р. (у Г. Мена — «Сільські общини на Сході та Заході», 1871 р.), «Сучасний звичай і стародавній закон» 1886 р. (у Г. Мена — «Давній закон і звичай», 1883 р.), «Первісне право» 1886 р. (у Г. Мена — «Стародавнє право», 1861 р.), «Нариси з історії політичних установ Росії» 1905 р. (у Г. Мена — «Рання історія установ», 1875 р.).

Після від'їзду М. Ковалевського з Англії його співпраця з Г. Меном не припинилася. У 1884 р. за редакцією М. Ковалевського в Росії видається перекладена російською мовою книга Г. Мена «Стародавній закон і звичай» [44; 45], після чого англійський вчений був обраний почесним членом Московського юридичного товариства. Задоволений увагою російських колег Г. Мен, який в той час переживав важку хворобу, писав у Москву, що «визнання його праць за межами батьківщини дає йому можливість передчувати те ставлення, яке матиме до них майбутнє покоління» [46]. Наприкінці 1887 р. здоров'я Г. Мена похитнулося і 3 лютого 1888 р. він помер у Каннах, куди виїхав на лікування. Незадовго до своєї смерті англійський вчений, за запитом Стокгольмського університету, дає разом з Ф. де Куланжем схвальну характеристику М. Ковалевському, запрошеному для читання лекцій в Швецію [6, с. 239]. Послідовник Г. Мена на оксфордській кафедрі Ф. Поллок, ознайомившись з виданими в Стокгольмі лекціями М. Ковалевського, зазначав, що «з тих пір, як ми втратили сера Генрі Мена, а Франція — Фюстель де Куланжа, навряд чи з усіх живих вчених знайдеться хоч один, чиє визнання в сфері первісних установ могло б зрівнятися з відомим російським професором» [47]. Символічно, що саме М. Ковалевський у 1889–1890 рр. прочитав курс лекцій про сучасний звичай та стародавній закон у Росії з кафедри Трініті-коледжу в Оксфорді, де

багато років пропрацював Г. Мен. Ці лекції, на жаль в повному вигляді так і не видані на батьківщині автора, рясніють посиланнями на авторитетну думку Г. Мена з найрізноманітніших питань [48]¹. Звертаючись до британських слухачів, М. Ковалевський говорив на початку лекційного курсу: «Я думаю, що вивчення російського юридичного минулого може бути певною мірою розглянуте як необхідне доповнення до тих фундаментальних, вичерпних досліджень у сфері індійських та давньокельтських установ, яким ми зобов'язані одному з ваших найвідоміших письменників, покійному серу Генрі Мену. Згадування його імені для мене є приємним, оскільки саме він був натхненником моїх перших праць з порівняльної юриспруденції. Його лекції знайшли читачів у найвіддаленіших частинах світу, і не в одному зарубіжному письменникові [він] збудив думку переглянути і заново написати історію права своєї країни» [49, с. 2–3]. У тій же лекції М. Ковалевський, який все життя відсторонено ставився до зарахування себе до будь-яких ідейних спільнот, визнає за Г. Меном статус основного представника тієї наукової школи, до якої належить і він [49, с. 3]. Порівняльно-історична методологія вивчення права, розроблена Г. Меном, відкидала апріорність і не слідувала яким-небудь заздалегідь визначеним теоріям. Її об'єктивність, спрямованість на групування і зіставлення реальних фактів, розгляд їх в еволюційному розвитку, представлялися М. Ковалевському єдиною можливими шляхами пізнання соціуму в цілому і зокрема його правових проявів. Настільки ж важливим було для російського вченого і звернення Г. Мена до витоків права. Право вже не здавалося чимось властивим людському суспільству апріорі. Призначення історико-правової науки відтепер вбачалося не стільки в описі історії позитивного законодавства, скільки в з'ясуванні способів зародження і шляхів еволюції найдавніших форм права. Г. Мен прямо вказував на таке призначення своїх порівняльних досліджень: «головна мета цього твору — окреслити деякі з первісних ідей людства в тому вигляді, як вони позначилися на стародавньому праві, і вказати на їх відношення до новітньої думки» [50; 51]. М. Ковалевський у своєму двотомному виданні, присвяченому звичаєвому праву народів Кавказу, також проголошує метою порівняльного дослідження вивчення не діючого позитивного права, а «ембріології права..., яка ставить своїм найближчим завданням пояснити порядок зародження правових інститутів» [52]. Сам термін «ембріологія» в цьому контексті, за власним визнанням М. Ковалевського, також був введений Г. Меном [41, с. 183].

Енциклопедичний словник Гранат, в редагуванні якого брав участь М. Ковалевський, називає Г. Мена «одним з найбільш ранніх і талановитих прихильників порівняльного вивчення права», який «своїм переконливим викладенням предмета зумів за короткий період часу завоювати для нового напрямку низку обдарованих послідовників у всіх країнах». Новизна і значимість досліджень Г. Мена для науки на сторінках того ж видання охарактеризована таким чином: «Обережний у висновках, ретельний в доказах, він поставив поза сумнівом значну спільність в розвитку права у народів, вельми віддалених одне від одного, і на підставі глибокого вивчення індійського, давньоірландського та римського права яскраво змалював багато аспектів найдавнішого побуту...» [53].

¹ Російський переклад 1 і 2 лекцій опублікований в [49].

Отже, очевидним є величезний вплив Г. Мена на розвиток світогляду та методологічних поглядів М. Ковалевського в першій половині його творчої біографії. Симптоматично, що саме на цей період припадає і підготовка М. Ковалевським декількох праць із проблематики порівняльно-історичного правознавства, які будуть проаналізовані нижче. Ймовірно, М. Ковалевський міг би повністю бути солідарним з компліментарною характеристикою, даною методології Г. Мена невідомим автором, що сховався за ініціалами «В. Н.», у ХХ томі Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона: «Характерною особливістю праць М. є відданість його точному методу дослідження. М. ніколи не виходить з будь-яких упереджених теорій і ніколи не прагне провести будь-яку політичну чи суспільну тенденцію. Він лише вивчає, групує і зіставляє факти, ретельно відновлені й зрозумілі в їхній сутності та історичному розвитку. Кожна думка, що служить посередником між групами явищ, підкріплена у нього історичними прикладами і ніколи не виступає як щось зрозуміле саме собою. Праці М. стають від того набагато вище і спроб порівняльного вивчення, які передували їм, на чолі з *Cité antique* Ф. де Куланжа, і багатьох новітніх соціологічних досліджень. Його справедливо вважають справжнім творцем історико-порівняльного вивчення права і першим соціологом-емпіриком, що дав цілісну і повну концепцію загального розвитку арійської суспільного життя... Ознайомлення з працями М. має бути в основі будь-якої серйозної юридичної освіти; вони найкраще можуть вивести юриста на шлях правильного історико-філософського вивчення права, повідомити йому реальне розуміння правових явищ і захистити від помилок схоластичної догматики німецьких романістів» [37, с. 344].

Очолити кафедру в Московському університеті 1878 р., М. Ковалевський приступає до читання курсу порівняльної історії права, який повністю відповідав його науковим інтересам. Вступна лекція, опублікована того ж року, стала для професора-початківця першим досвідом узагальнення принципів порівняльно-історичної компаративістики [54, с. 3–24]. Крім того, з рефератом на тему «Історико-порівняльний метод юриспруденції та прийоми вивчення історії права» М. Ковалевський виступив у жовтні 1879 р. у Московському юридичному товаристві [55, с. 102]. Вже в першій статті він підкреслює велику значущість історико-порівняльного методу для вивчення правового розвитку народів, історичні пам'ятки яких недостатні або важко пояснювані [54, с. 9]. Незабаром він публікує критичні нотатки щодо дисертації з історії російського права Д. Самоквасова [56, с. 15–25], який намагався описати найдавніший суспільний устрій слов'ян, засновуючи свої судження на некоректній інтерпретації літописних та археологічних даних. Пізніше М. Ковалевський напише, що «обидві дисертації Самоквасова, одна — про походження міст, інша — про найдавнішу історію російського права, засновані на здогадках або вкрай помилкових, або сумнівних, навряд чи заслугоували наділення п. Самоквасова шуканими ним ступенями — магістра і доктора. Але матеріал, зібраний ним, все ж багатий і чекає на нових наукових дослідників» [6, с. 219]. Обидві вищевказані статті лягли в основу брошури, спеціально присвяченої порівняльно-історичному методу в юриспруденції, опублікованої 1880 р. [57]. Ця робота мала подвійну мету: з одного боку, довести безпідставність і небезпеку для правознавства простого механічного порівняння інститутів національного законодавства різних країн, запропонувавши власну методологію порівняння, засно-

ваного на закономірностях соціології, з іншого — подолати упередженість істориків права проти порівняльно-правових методів дослідження. У зв'язку з останнім він писав: «Безрезультатність простого порівняння установ двох довільно взятих країн у цей час так чітко усвідомлюється істориками права, що вони навіть відмовляються визнавати за таким порівнянням значення порівняльного методу і називають його просто зіставним» [57, с. 8–9]. М. Ковалевський пише про наукову безперспективність, на його думку, простого порівняння будь-яких двох законодавств з метою виявлення ознак подібності та відмінності між ними: «таке порівняння, якими б цікавими не були порівнювані факти, жодного наукового значення не має і мати не може» [57, с. 5]. Ще більш неприйнятним вважав М. Ковалевський сліпе запозичення іноземного права, засноване на хибному уявленні вчених «доктринерів» про передовий характер того чи іншого національного законодавства: «просте порівняння між законодавством двох країн... і марне, і небезпечне; — марне в тому сенсі, що з факту випадкової подібності або не менш можливої розбіжності не можна виводити жодні наукові висновки; небезпечне, оскільки сприймаючи свій довільний висновок за науковий, легко тимчасово нав'язати країні установи та нрави, переверот в яких коштував їй багатьох зусиль і жертв, зжитися з якими вона більше не в стані інакше, як за умови відмови від свого минулого — від своєї історії» [57, с. 8].

У пошуках власної порівняльно-правової методології М. Ковалевський вказує на слабкість компаративістської аргументації інших авторів. Так, доказування обґрунтованості порівняння права окремих народів, що мають спільний етнічний корінь, на підставі даних лінгвістичного аналізу бачиться йому надуманим: «Порівняльна граматики безсумнівно в змозі відкрити перед нами картину матеріального побуту арійців ...; але зробити те саме щодо їх суспільного побуту — вона об'єктивно не в змозі» [57, с. 13–14]. Складність процесу етногенезу, що допускає численні випадки асиміляції різних племен і культурного запозичення, робить будь-яке твердження про наявність етнічно детермінованих інститутів права, характерних лише для народів, що належать до однієї мовної сім'ї, необґрунтованими: «Мені важко вказати хоча б один інститут, — писав М. Ковалевський, — якщо не сучасного для нас високорозвиненого побуту Європи, то принаймні її середньовічного побуту, який би в зародковому стані або в більш-менш вже визначеному вигляді не міг би бути знайдений не лише в різноплемінних з арійцями народах стародавнього Сходу, ...а й навіть у жителів інших частин світу, Африки чи Америки» [57, с. 17–18]. Ідея етнічного права як об'єкта порівняльного вивчення бачиться М. Ковалевському сумнівною: «Ціла низка правових явищ, які німці зараховують до німецького духу, а наші слов'янофіли — слов'янського, виявилися спільними не лише для обох народностей, а й цілої низки інших, хоча й різноплемінних з ними, які досягнули в той чи інший період своєї історії однакових ступенів суспільного розвитку» [57, с. 23–24].

Порівняльно-історичне правознавство постає в працях М. Ковалевського як аналітична діяльність, основною метою якої є узагальнення даних різних суспільних наук з метою їх якісно іншої інтерпретації. Цим дослідник відповідав на думки скептиків, які вважали, що запропоновані порівняльні методи безплідні, адже не збільшують суму вже відомих науці фактів: «Значення порівняльного методу зовсім не полягає у відкритті нових фактів, а в науковому

поясненні вже знайдених» [57, с. 23]. М. Ковалевський, формулюючи завдання порівняльного методу в дослідженні права, підкреслював, що не саме собою виокремлення подібних явищ правового життя є таким завданням: «Ви-окремивши в особливу групу подібні у різних народів на подібних рівнях їх розвитку звичаї і установи, дати тим самим матеріал для побудови історії прогресивного розвитку форм співіснування і їх зовнішнього вираження права» [57, с. 19]. Слідом за цим першим завданням історик права, на думку М. Ковалевського, «йде далі, намагаючись з'ясувати причини поступової заміни одних форм людського співіснування і одних норм права іншими і відновлює хід спадкоємного розвитку обох» [57, с. 20]. Пізніше вчений зізнався, що активно користувався ідейною спадщиною Г. Мена «при описанні завдань, які ставить собі не просто порівняльна, а історико-порівняльна інтерпретація фактів юридичного минулого» [46]. З часом у працях М. Ковалевського дедалі частіше й чіткіше висловлюється думка щодо найбільшої плідності та методологічної обґрунтованості порівняльних досліджень саме (і тільки!) в історико-правовій площині.

Заглядаючи в майбутнє науки, М. Ковалевський вважав, що на початковому етапі існування порівняльно-історичного правознавства будь-які спроби йти далі означених двох завдань є даремними, оскільки не спираються на необхідні емпіричну і аналітичну основи, формування яких лише починалося. Дослідник вважав, що узагальнення історико-правового матеріалу може в подальшому призвести до створення якихось моделей «нормального ходу суспільного розвитку» народів, спираючись на які стане можливим наукове пояснення причин відхилення в суспільному розвитку того чи іншого етносу.

Формулювання призначення порівняльно-історичних пошуків у правознавстві навело М. Ковалевського на ідею, досить схожу з ідеями марксистського суспільствознавства, — проведення універсальної періодизації історії людства шляхом виділення послідовно змінюючих одна одну «форм людського співіснування»: «історик-юрист має можливість поступового сходження до загальних світових причин розвитку тих чи інших юридичних відносин, ...відкриває справжнє джерело походження для більшості явищ досліджуваного ним права не в метафізичному уявленні про якийсь особливий народний дух, а в цілком реальному факті поступового ускладнення споконвічної боротьби за існування через прогресивне диференціювання суспільних груп» [57, с. 25]. Разом з тим аналіз типовості або атиповості знайдених в результаті таких досліджень форм співіснування вчений відносив до цілей майбутніх поколінь дослідників [57, с. 20–21], охоче допускаючи, на відміну від апологетів К. Маркса, не лише економічну детермінованість суспільних форм, а й вплив на ці форми психічних властивостей народів, особливостей фізичних умов їх проживання та інших факторів [57, с. 25].

У цій же праці М. Ковалевський обґрунтовує необхідність залучення етнографічного матеріалу як найважливішого джерела інформації про еволюцію стародавнього права. Ніби передбачаючи свої майбутні антрополого-правові дослідження, вчений вказує на «вивчення фактів переживання» як на найважливіше завдання порівняльно-історичної юриспруденції: «Чим більш усамітнено проходить життя тієї чи іншої народності, чим віддаленіша займана нею місцевість від центрів загально-цивільного обороту, чим сприятливіші фізичні умови країни для утримання примітивних форм виробництва, тим сильніше

буде консерватизм права звичаєвого або писаного, тим більше в народному побуті виявиться залишків юридичного минулого, тим легше буде для дослідника відновлювати це минуле, іншими словами, тим результативніше буде вивчення фактів переживання» [57, с. 28]. Росію, разом з Індією, М. Ковалевський вважав країною, в культурі й побуті якої вдосталь фактів переживання, «в яких, як у дзеркалі, відображаються принаймні деякі риси ранніх форм співіснування, давніх, якщо не найдавніших, норм приватного та публічного права» [57, с. 28]. Збір етнографічних даних, що мають значення для історії права, і обробка їх саме юристами, здатними компетентно оцінити ступінь достовірності та правової значимості виявлених фактів, бачиться М. Ковалевському обов'язковою умовою антрополого-юридичних пошуків: «З Малоросії, Самарської губернії, Архангельської та Якутської йде до нас ціла купа неопрацьованого матеріалу, яка лише чекає обробки, щоб з'явитися перед читачем не в формі юридичних курйозів, яким він досі був для більшості нашої публіки, а у формі культурно-історичних етюдів, що проливають яскраве світло на юридичне минуле не одного російського народу. Додайте до цього видання зводів звичаєвого права наших іноземців...» [57, с. 29]. Найвищої оцінки М. Ковалевського удостоєні праці П. Єфименка, О. Кістяківського, Д. Самоквасова, Ф. Леонтовича, князя М. Кострова зі збору етнографічного та юридичного матеріалу, який розширював уявлення науки про існування звичаєвого права серед народів Росії. Порівняльний аналіз цього матеріалу в комплексі з об'єктивно отриманими даними історії права представлявся М. Ковалевському одним з найбільш перспективних напрямів юриспруденції, що має не лише пізнавальне, а й суто практичне значення: провести ревізію позитивного права з метою «виправити наше писане право шляхом приведення його у більшу відповідність з тим, яке одне може називатися вираженням юридичної свідомості народу» [58, с. 22]. Вченому, який захоплювався «ембріологією права», здавався дивним той факт, що архаїчні суспільства вивчаються дослідниками, далекими від історико-правової науки. М. Ковалевський неодноразово нарікав на явну недооцінку фахівцями з історії стародавніх суспільств значущості порівняльних історико-правових досліджень. Так скептичне ставлення багатьох вчених, у тому числі й глибоко шанованого ним Г. Мена, до можливості існування в минулому матріархальної суспільної організації, М. Ковалевський пояснював відсутністю в працях прихильників цієї гіпотези правових аргументів: «Матріархальній теорії більше би довіряли, якби вона була обґрунтована фактами з порівняльної історії права або юридичних старожитностей семітів та арійців. На жаль, майже всі прихильники цієї теорії ігнорували самі основи правознавства. Це стосується і Леббока та Спенсера, праці яких зосереджувалися на природознавстві та ніколи не стосувалися права, і філолога Бахофена, і етнографа Моргана» [17, с. 28].

Залишаючись на методологічних позиціях універсальної соціології, М. Ковалевський, як ми вже наголошували, відкидав популярну ідею етнічного права. Настільки ж чужими для дослідника виявилися ідеї німецької історичної школи права про «народний дух» як джерело всіх форм співіснування, включаючи й правові [57, с. 25].

На практиці реалізуючи історико-порівняльний і етнографічний методи правознавства, М. Ковалевський був організатором і учасником трьох етнографічних експедицій на Кавказ: у 1883 р. спільно з В. Міллером, в 1885 р. —

з І. Іванюковим, в 1887 р. — з Ю. Гамбаровим. Багатий історико-правовий матеріал, зібраний в експедиціях, ліг в основу кількох фундаментальних праць, присвячених громадському укладу і звичаєвому праву гірських народів [14; 52; 59]. Хоча ці праці безпосередньо ілюструють прикладну реалізацію порівняльно-історичного методу, обґрунтованого М. Ковалевським, ми дозволимо собі не розглядати їх у цій статті докладно, а звернемо увагу на досить обширну наукову літературу, в якій аналізувалися кавказькі пошуки М. Ковалевського [41; 60, с. 218–232].

1887 р. М. Ковалевський йде у відставку і залишає Росію, продовжуючи свою наукову діяльність за кордоном. Причиною цього стали не лише політичні фактори, а й неприйняття більшістю університетської професури порівняльно-історичних і етнографічних підходів до юридичної науки. У своїх мемуарах М. Ковалевський з жалем згадував, що Б. Чичерін відгукувався про нього як про «молоду людину, яка читає під назвою державного права про викрадання дружин», а міністр народної освіти професор М. Боголепов сприймав його «заодно з іншими, всіма шанованими авторитетами, за досконалого неука» [6, с. 163–164].

За протекції С. Ковалевської вчений отримує запрошення фонду Лорена в Стокгольм для читання лекцій про походження і розвиток сім'ї та власності. В основі цих лекцій була видана роком раніше праця «Первісне право» [61], доповнена розділами про розвиток власності та общини [45; 62]. Вони збагатили згадану методологічну концепцію порівняльно-історичного правознавства М. Ковалевського кількома принциповими ідеями. Автор заявив про неможливість встановлення будь-яких об'єктивних соціологічних істин лише через вивчення Західного суспільства: «соціологічні узагальнення до тих пір залишаються незадовільними, поки не буде вивчене стародавнє життя Сходу» [17, с. 12]. Під Сходом М. Ковалевський розумів і слов'янський світ, громадському та правовому устрою якого присвячувалася значна частина стокгольмських лекцій. Отже, російський вчений наполягав на подоланні тематичної вузькості деяких порівняльно-правових досліджень того часу. У Стокгольмі М. Ковалевський максимально коротко і лаконічно виділяє три основні методи (або прийоми), якими він як еволюціоніст керувався у своїх правових і соціологічних дослідженнях. Такими методами були: історико-порівняльний, що полягає в «паралельному вивченні розвитку форм співіснування у різних стародавніх і сучасних народів, — вивченні, яке має дати нам загальну формулу соціальної еволюції»; має допоміжний характер, генетично впливає з історико-порівняльного етнографічний метод, який полягає в порівняльному вивченні первісних племен з метою поповнення відомостей про зниклі народи, або цивілізовані народи, що не зберегли інформації про власне далеке минуле; метод переживання зводиться до вивчення «справжнього побуту з метою відкрити в ньому сліди минулого» [17, с. 13–15].

У 1889–1890 рр. в Оксфорді М. Ковалевський прочитав курс лекцій про сучасний звичай і стародавній закон в Росії, про який йшлося вище [48]. Цей курс не містив яких-небудь методологічних пояснень, однак становив безперечний інтерес як перша комплексна спроба автора розглянути не локальне звичаєве право Кавказу, а кинути оком істинного соціолога на співвідношення звичаю і закону в російському суспільстві взагалі. Збулася його давня мрія — «піднятися над толокою історичного процесу, кинути на нього загальний

погляд або, як він казав, побачити все це “з висоти пташиного польоту”» [34, с. 264].

М. Ковалевський працював в Європі в ключовий для світової науки момент, коли практично у всіх галузях знання відбувалася консолідація наукових сил. Поширеність міждисциплінарних досліджень, кристалізація нових наукових напрямів, інтернаціоналізація наукової спільноти — все це стало вирішальним імпульсом для масової появи різних світових і європейських асоціацій, товариств, конгресів, в рамках яких об'єднувалися не національні наукові школи, а інтернаціональні наукові спільноти, керуючись лише інтересами розвитку науки. У низці таких світових конгресів, що збиралися вперше, довелося взяти участь і М. Ковалевському.

Перший конгрес Міжнародного інституту соціології, який об'єднав багатьох провідних соціологів того часу, відбувся в Парижі в жовтні 1894 р. На ньому М. Ковалевський виступив з доповіддю «Вивчення передісторії в Росії» [63, с. 21–37]. Саме поняття «передісторії», тобто історії додержавного неписьменного суспільства, вказує на те, що М. Ковалевський залишився вірний своїй меті досліджувати найдавніші «форми суспільності» через «переживання», етнографічні, археологічні, філологічні та статистичні дані. Ця доповідь ніколи не була опублікована в Росії, в основному через те, що була цінною, в першу чергу, для європейського читача, незнайомого з досягненнями російських вчених-гуманітаріїв кінця XIX ст. Коротка стаття про соціологічний конгрес у журналі «Російське багатство» [64, с. 82–91] повідомляла лише загальну частину наукового есе М. Ковалевського. Почавши виступ із зауваження про те, що розриву з метафізичним світоглядом минулого російська наука зобов'язана вченим-натуралістам, які проклали шлях дослідникам суспільних питань, автор перейшов до огляду новітніх досліджень археологів, етнографів, філологів, правознавців, які висвітлюють суспільний устрій, побут, вірування, правові уявлення народів, які з давніх-давен населяли територію Росії. М. Ковалевський нарікав, що «до останнього часу результати російських праць не були введені та зіставлені із західноєвропейськими» [64, с. 85]. Далі автор виклав суть своєї соціологічної концепції еволюції суспільства, рушіями якої він вважав розвиток громадянськості й зростання критичної думки. В історії людства М. Ковалевський вбачав три етапи: *доісторичний* (передісторія), коли в соціумі панував звичай, *сучасний*, керований економічними, політичними і правовими механізмами, і *майбутній*, в якому у сфері суспільної регуляції панувати-ме моральний фактор.

Таке поєднання в одній доповіді двох самостійних проблем є характерним для праць М. Ковалевського цього періоду. З одного боку, він вже був захоплений ідеями соціології про універсальні закони суспільного життя, з іншого — продовжував занурюватися в конкретно-історичні дослідження, що давали багатий фактологічний матеріал для компаративістських досліджень. Звернення його до передісторії зайвий раз доводило скептикам, що саме в порівнянні давніх спільнот слід шукати витоки та закономірності не лише культури, релігії та моральності, а й політико-правової матерії. У листі до О. Чупрова М. Ковалевський так описав ефект свого виступу: «Чи знаєш ти, що в Парижі був Конгрес соціологів, що твій покірний слуга читав на ньому реферат про роботи російських етнографів і культур-істориків і що російська

наука пожинала лаври, так, що навіть у газети потрапило, що соціологія процвітає більше в Росії, ніж у Франції» [6, с. 491].

У 1899 р. М. Ковалевський вирішив повернутися до питання про методологію порівняльно-історичного правознавства з врахуванням нових досягнень науки і змін власного світогляду [58, с. 1–29; 65 с. 117–155]. Часом М. Ковалевський вельми критично ставився до власних праць, не боячись визнати ту чи іншу з них застарілою. Його звернення через дев'ятнадцять років до раніше розглянутої проблеми свідчить про бажання вченого викласти виплекане за роки наукової праці уявлення про завдання і методи порівняльно-історичного правознавства та його зв'язок із соціологією, донести його як до російської, так й світової наукової спільноти. Безумовно, низка теоретичних положень, сформульованих у роботі 1880 р., не зазнали істотних змін і в праці 1899 р. Нижче ми зупинимось лише на суттєвих новаціях у поглядах автора.

Приводом до підготовки цієї праці були виявлені М. Ковалевським в німецькій юридичній літературі факти неприпустимого нехтування історією права з боку як законодавця, так і вчених. Протягом всього свого життя М. Ковалевський прагнув подолати прірву, яка розділяє історичну та юридичну науки, хоча з гіркотою і визнавав, що «юристи рідко коли чують про історію, географію, етнографію, так само як історики — про статистику і право» [66, с. 2]. При виданні в 1888 р. проекту Цивільного кодексу Німеччини наукова спільнота звернула увагу на формалістичний характер його норм, відсутність зв'язку з німецькими правовими традиціями, реаліями економічного, релігійно-морального і суспільного укладу, що викликало невдоволення «постановкою питання про наукові завдання правознавства», яке не виконало місії наукового супроводу реформи чинного законодавства. Таке становище було особливо незадовільним у Німеччині — країні, що дала світові історичну школу правознавства. Втрата німецькими правознавцями усвідомлення «того зв'язку, в якому право перебуває зі зростанням культури і громадянськості» стала, на думку М. Ковалевського, прямим наслідком того службового становища, «в якому історія законодавства опинилася щодо догми, яка обернула її в своєрідний архів для довідок про час походження і послідовні видозміни окремих інститутів» [58, с. 1]. Відсутність соціального характеру в оновлюваному німецькому законодавстві М. Ковалевський пов'язував, з-поміж іншого, з вадами історичної підготовки законознавців, які не усвідомлювали, що «лише за допомогою історії можна відповісти на запитання, якою мірою це право є продуктом всього попереднього нашарування юридичних норм, і що в ньому залишається в злагоді або суперечці з наміченими життєвими рішеннями... без історії не можна вказати ні органічного характеру законодавства, ні прихованих в ньому недоліків, джерело яких цілком полягає в тому, що життя обігнала юридична творчість» [58, с. 2].

Все вищесказане змусило М. Ковалевського виступити з різкою критикою метафізичних, за його визначенням, далеких від принципу історизму теорій праворозуміння. Школа природного права, відстоюючи концепцію «природжених прав», заперечує, на думку вченого, еволюціонізм права, його зв'язок з усіма іншими проявами суспільного життя. М. Ковалевський пише, що про «успадкованість відомих юридичних ідей та уявлень можна говорити лише в тому сенсі, що вони успадковані від предків, але аж ніяк не в тому, що вони в нас від природи або є, мовою Канта, категоричним імперативом нашого розу-

му» [58, с. 4]. Настільки ж неприйнятною є для М. Ковалевського нова нормативістська концепція, що шукала у чинному позитивному праві критерії його ж оцінки та шляхів подальшого вдосконалення. Щодо цієї теорії М. Ковалевський вкрай скептичний: «Я не думаю, що достатньо було виокремити в особливий сектор абстрактні принципи чинного права для того, щоби вказати прогалини у ньому та шляхи їх виправлення» [58, с. 6]. Далі він роз'яснює свій погляд на шляхи еволюції права: «Абсолютно довільним я вважаю припущення, що право розвивається поза сторонніми впливами, так би мовити — саме собою... Право не розвивається саме із себе. Як відображення стадії досягнутої суспільством солідарності, воно змінюється разом з розширенням її основ, викликаючи перш за все в окремих видатних особистостей стан незадоволення і нові запити, які переходять силою наслідування спершу в громадську думку, юридичну свідомість мас, а потім — у звичай і закон» [58, с. 9].

Шлях об'єктивного пізнання права М. Ковалевський бачить у поєднанні порівняльно-історичної юриспруденції та соціології. При цьому остання повинна надати першій «знання лише тих послідовних стадій суспільності, в яких поєднується й удосконалюється система юридичних норм» [58, с. 10]. Порівняльна ж історія права, як наука конкретна і описова, повинна досліджувати ті чи інші юридичні порядки, з'ясовуючи їх відповідність родовій або державній стадії розвитку суспільства, окремі правові інститути та норми в їх зв'язку між собою, виявляти переживання минулого в чинному праві, й зародки в ньому майбутніх правовідносин.

Далі М. Ковалевський повторює свої тези, відомі з праці 1880 р., про безрезультатність простого зіставлення двох або декількох систем права, створених народами, що перебувають на різних стадіях історичного розвитку, про небезпеку «неорганічних» запозичень юридичних порядків, які не можуть бути успішними без вторинного рівня правотворчості — адаптації рецепційованого права. Розвиваючи свою критичну думку щодо застосовності даних лінгвістики до процесу пізнання давніх правових порядків, вчений підкреслює, що «при сучасному, принаймні, стані порівняльного мовознавства, юрист-історик не в праві звільняти себе від перевірки його результатів даними доісторичної археології, порівняльної етнографії та етнології, не кажучи вже про найближчу йому галузь вивчення найдавніших пам'яток законодавства та судової практики» [58, с. 19].

Погоджуючись з думкою німецького юриста Б. Лейста, М. Ковалевський пропонує виокремлювати в історико-правовій компаративістиці три рівні досліджуваних явищ (установ): універсальні правові установи, спільні для всіх досліджуваних народів; норми, спільні для більшості народів арійської сім'ї («племінне право»); установи, схожі у деяких народів, що належать до однієї з гілок арійської групи («споріднене право») [58, с. 20]. Вчений констатував, що причиною подібності правових установ різних народів може бути не лише спільність їхніх культурних умов та проходження однакових стадій суспільного розвитку, а й успадкування інституту в одних і тих же предків або пряме запозичення. Для того щоб не припуститися дослідницької помилки, вчений повинен щоразу «самостійно йти до розкриття цієї схожості на підставі зіставлення збереженого культурно-історичного матеріалу», що включає дані історії права, археології, лінгвістики, порівняльної етнографії, літературних пам'яток [58, с. 21].

Продовжуючи роздуми над методологією історико-правової компаративістики, М. Ковалевський знову, як у брошурі 1880 р. і в стокгольмських лекціях 1887 р., звертається до викладу прийомів, якими історик-юрист може скористатися при вивченні «прихованих чинників», з якими найчастіше доводиться мати справу при вивченні стародавньої історії права. На перше місце за результативністю тепер дослідник ставить прийом вивчення фактів «переживання». Наголошуючи знову на унікальній інформативності зібраних етнографами і юристами стародавніх правових звичаїв, які є «вираженням юридичної свідомості народу», автор підкреслює, що в «жодній країні не зустрічається стільки спроб ознайомлення з юридичним побутом простолюду, з діючими в його середовищі звичаями та обрядами, як у Росії» [58, с. 22]. При цьому далеко не всі спроби наукового ознайомлення з правовими «переживаннями» бачилися М. Ковалевському результативними з дослідницького погляду. Цілі практичної реформи чинного законодавства або пошуку матеріалів, необхідних для діяльності волосних судів і мирових установ, повинні були відступити, на думку вченого, на задній план, дозволивши дослідникам цілком зосередитися на відновленні юридичного побуту минулого «за його вцілілими уламками» [58, с. 22–23]. Ми бачимо очевидну еволюцію наукових поглядів М. Ковалевського щодо цього дослідницького методу. Раніше саме потреби практичної реформи позитивного права вчений ставив в основі юридико-етнографічних розвідок. При цьому незмінною залишилася позиція вченого щодо необхідності критичної оцінки правових «переживань» у світлі об'єктивних даних історико-правової науки: «відповідність висновків, одержуваних вивченням переживань, з даними історії права є умовою, без якої ці висновки не можуть мати жодної обов'язкової сили для дослідника» [58, с. 24].

Другим методом дослідження М. Ковалевський вважає «вивчення всієї суми юридичних відносин даного народу протягом певного періоду його історії» [58, с. 24]. Дослідник має на увазі розгляд не лише тих відносин, що знайшли нормативне врегулювання в пам'ятках права, а й тих, які не згадуються в законодавстві, або згадуються лише через зміни, які в них відбуваються. При цьому наголошується на величезній складності цього прийому, який може бути абсолютно дискредитований вибірковим ставленням дослідників до досліджуваних фактів юридичного побуту, в зв'язку з чим «більшість відомих у літературі спроб його застосування має бути визнано невдалими» [58, с. 25].

Третім науковим прийомом, що збагачує «історика-юриста фактами, які проливають яскраве світло на характер тих чи інших не цілком висвітлених в інших джерелах правових понять і відносин» [58, с. 26], М. Ковалевський називає дослідження пам'яток матеріальної культури, народної міфології та топоніміки. Наводячи численні приклади відображення в цих джерелах явищ стародавнього правового життя, вчений підкреслює необхідність критичного і обережного звернення до них — так само як у більш ранній праці він пропонував вкрай обачно оперувати лінгвістичними даними при реконструкції правових відносин минулого.

Дещо поглиблена, порівняно з публікацією 1880 р., методологічна концепція порівняльно-історичного правознавства М. Ковалевського була викладена на початку в російському виданні, а потім оформлена як доповідь «Соціологія та порівняльна історія права» на I Всесвітньому конгресі порівняльного право-

знавства, що пройшов у Парижі 31 липня — 4 серпня 1900 р. [67; 68, с. 31–44]¹.

Обговорення, яке відбулося на конгресі, виявило три основні концептуальні підходи до розуміння цілей і місця науки порівняльного правознавства в системі юридичних наук: «1) ототожнення порівняльного правознавства з практичним запозиченням або довільною рецепцією права; 2) визнання порівняльного правознавства особливою галуззю юридичної догматики; 3) визнання порівняльного правознавства єдиною формою позитивної науки про право, як особливої частини соціології» [70, с. 20–21].

Перший погляд, висловлений М. Деландром, практично жодним з учасників Конгресу не був підтриманий, оскільки змішував «питання теоретичного вивчення з питаннями практичної політики» і тому з методологічного погляду зору був неспроможним [70, с. 21]. Дві інші концепції бачилися багатьом вченим сторонами єдиного процесу пізнання права з історичної (еволюційної, соціологічної) і догматичної (прикладної) точок зору.

Виступ на Конгресі М. Ковалевський побудував на відстоюванні ідеї неминого значення історії права, як для теоретичного, так і для прикладного правознавства. Порівняльна історія права проголошувалася вченим методологічною базою, здатною дати об'єктивну оцінку чинному законодавству або пропонуваним правовим новаціям: «Одна лише історія в змозі вирішити питання, якою мірою певне право є продуктом поступового нашарування попередніх юридичних формацій, тільки вона може показати, які елементи цього права ще відповідають або вже перестали відповідати вимогам життя» [68, с. 33]. Ф. Тарановський, що також був учасником Конгресу і опублікував його огляд в російській пресі, вказував, що М. Ковалевський твердо відстоював переконання, що «саме порівняльне правознавство є... науково можливим лише у вигляді порівняльної історії права», а «юридична наука взагалі, і порівняльне правознавство зокрема, повинні шукати в соціології керівної ланки, встановлення поступових стадій суспільної еволюції, якими визначаються і фазиси розвитку права» [70, с. 20].

Друга частина доповіді М. Ковалевського була присвячена методологічній ролі соціології стосовно історії права. Про неї вчений міркує, інтерпретуючи теорію О. Конта про соціальну статистику і динаміку. На протигагу погляду частини соціологів, що уподібнювали свою науку природничим дисциплінам, М. Ковалевський підкреслює її глибоко гуманітарний характер, що тісно пов'язує сферу її пізнання і використовувані прийоми з історією, правознавством, економікою, політикою, психологією.

Свою ідею про соціологічну та історичну детермінованість юридичної науки М. Ковалевський посилив тезою про те, що соціологічний підхід в правознавстві не може замінити «ні природне право, ні та загальна теорія права, яка намагається витягти філософські засади безпосередньо з чинного позитивного права». Спроби подібного виведення наукових засад права з самого права можуть привести правову думку знову до ідейної кризи, «до якої прийшла юридична наука внаслідок того, що тривалий час керувалася метафізикою» [70, с. 20]. Пізніше, у своєму фундаментальному курсі соціології, М. Ковалев-

¹ Перша частина цієї доповіді майже повністю збігається з першим розділом статті в збірнику під ред. Ю. Гамбарова [58, с. 1–12].

ський підкреслить ту ж ідею, стверджуючи, що завдяки соціологічному підходу порівняльно-історичне правознавство має теоретичну аргументацію і можливість істинно наукового зіставлення різних правових норм, інститутів, систем. Загальна історія права, що виникає в ході порівняльно-правових досліджень, при вивченні фактів і подій правового життя повинна надавати їм форми законів суспільного розвитку лише за допомогою соціології [71, с. 3].

Залишаючись прихильником еволюціонізму, М. Ковалевський пише про юридичну еволюцію як про окремий випадок «еволюції різних стадій суспільності», розглянутих соціологією [68, с. 58]. Заключні висновки доповіді є спробою пошуку точок дотику соціологічної концепції праворозуміння з історичною школою права, яку М. Ковалевський раніше жорстко критикував. Автор згадує безперечну ідею Ф. Савіні про те, що право є продуктом історії, створюється як мова і розвивається в постійному еволюційному русі. Не менш близький вченому і погляд реформатора німецького правознавства Р. фон Геринга про те, що «зміни, які відбуваються в сфері права, завжди зумовлюються відповідними змінами суспільного середовища» [68, с. 62]. Отже, німецька історична школа більше не протиставляється М. Ковалевським його власній порівняльно-історичній концепції правознавства. Як підкреслював сам дослідник, «у відкриту боротьбу соціологія вступає лише з епігонами тієї по суті метафізичної доктрини, якою є школа природного права. Навпаки, вона простягає руку історії права, особливо тій, яка керується порівняльним методом, тобто порівнює між собою юридичні системи, які розкидані, щоправда, в часі та просторі, але мають спільні риси» [68, с. 63].

Слід зазначити, що не лише М. Ковалевський наголошував на безперечній цінності порівняльно-історичної методології з огляду на розвиток правознавства як науки. Засновник вітчизняної соціології права С. Муромцев також вважав за необхідне проведення соціологічного вивчення права в тісному зв'язку з історико-порівняльними дослідженнями [72, с. 101]. А відомий німецький компаративіст А.-Г. Пост, російський переклад книги якого був виданий з передмовою М. Ковалевського, уявляв собі порівняльне правознавство виключно у формі порівняльної історії держави і права [73].

Незважаючи на те, що категоричність суджень М. Ковалевського не отримала одностайної підтримки більшої частини юридичної наукової спільноти, більш схильної шукати в правознавстві не стільки загальнотеоретичні закономірності, скільки практичні, прикладні висновки щодо чинного права, тим не менше його ідеї були враховані при розробці ранніх концепцій юридичної компаративістики. Так, Ф. Тарановський, який своєрідно підсумував ранній етап формування науки порівняльного правознавства, підкреслював, що «порівняльний метод... належить до всіх юридичних дисциплін: історії, догматики і політики права» [70, с. 23], маючи в кожній з них власне призначення: від виявлення загальних закономірностей еволюції правових систем, до практичної діяльності з гармонізації та уніфікації чинного законодавства. Розуміючи, що практичні цілі компаративістики будуть сприйняті вченими-юристами з більшим ентузіазмом, ніж загальнотеоретичні (що і відбулося в другій половині ХХ ст. з порівняльним правознавством), Ф. Тарановський, віддаючи належне ідеям М. Ковалевського, підкреслював, що «особливим завданням порівняльного правознавства вважають розробку історії розвитку права (*Entwicklungsgeschichte des Rechts*), яка розкрила б незмінні закони юридичної

еволюції незалежно від історичного контексту окремих систем чинного права. Така історія розвитку права дала б юриспруденції цілком стійкі «наукові спільності» (*generalites scientifiques* О. Конта), які є такими необхідними для спеціальної та докладної розробки науки. Порвавши з метафізикою природного права, юриспруденція позбулася філософської основи і може знову знайти її лише в порівняльному правознавстві...» [70, с. 23].

Сам М. Ковалевський навіть у своїх дослідженнях, не присвячених спеціально порівняльно-правовій проблематиці, широко практикував порівняльно-правовий метод з метою виявлення випадків рецепції форм правового життя однією державою або суспільством в іншого. Так, наприклад, пояснюючи певну ворожість російської держави свого часу до новітніх західних політичних і правових ідей, він прямо вказував на несумісність цих ідей з «візантійськими, давньофранцузькими і давньошведськими» засадами, які лежать в основі імперської російської державності [74, с. 5].

Завершальний період творчості М. Ковалевського був ознаменований виданням узагальнюючих фундаментальних праць, в основному присвячених соціологічним, історико-економічним та політико-правовим проблемам. Проте, навіть у цих працях вчений послідовно реалізовував сформовану раніше концепцію порівняльно-історичного правознавства. У 1895–1897 рр. світ побачила чотиритомна праця «Походження сучасної демократії» [75], присвячена розвиткові демократичної ідеї, як у революційній Франції, так і в інших державах (наприклад, у Венеції, інших італійських державах), що давало основу для порівняльно-історичних висновків. Ще більш широку порівняльну ретроспективу політико-правових вчень відкрила тритомна монографія М. Ковалевського «Від прямого народоправства до представницького, і від патріархальної монархії до парламентаризму. Зростання держави і його відображення в історії політичних вчень» [76]. Цю працю автор вважав вступом до попередньої про походження демократії. Обидва видання створювали цілісну порівняльну картину еволюції політико-правових вчень від Античності до буржуазного лібералізму початку ХІХ ст. Підкреслюючи значення цих важливих праць вченого, Ф. Тарановський зазначав, що «юристи отримали в них реалістичну основу, якої бракувало, для пояснення і побудови теорії і догми конституційного права. Історики цінують в них не лише політико-правову концепцію професійного юриста, а й самостійне дослідження питань, які належать до їх відання» [3, с. 14].

У статті 1912 р. з характерною назвою «Законодавчі запозичення і пристосування» [77, с. 47–72] М. Ковалевський знову звертається до одвічно актуального для юридичної компаративістики питання про допустимість і межі запозичення чужого права. Навівши численні приклади політичних і правових запозичень, характерних для Росії ХVІІІ – початку ХІХ ст., вчений переходить до аналізу норм Основних державних законів 1906 р. у порівнянні з конституційними актами Пруссії та Бельгії, що дозволяє «спростувати думку про повну самотність наших порядків» [77, с. 72]. Критичність М. Ковалевського щодо розкритих ним запозичень не слугує, проте, приводом для їх заперечення. На думку вченого, процеси правової рецепції проходять ті ж стадії, що й процеси взаємопроникнення культур – акультурації. На першому етапі має місце наслідування не сутності, а зовнішніх виявів того чи іншого явища. Тоді як на другій стадії приходить усвідомлення необхідності пристосування запозичуваного

інституту до реалій і традицій нового середовища. М. Ковалевський був глибоко переконаний, що не стільки національна правова система піддається глибокій перебудові завдяки зовнішнім запозиченням, скільки самі ці запозичення поступово адаптуються до внутрішньої логіки правової системи, яка їх прийняла: «Пристакування досягається не одразу і не завдяки винахідливості того чи іншого бюрократа або діючої при ньому канцелярії. Воно є наслідком поступово проникаючого усвідомлення, що чужий каптан зшитий не за міркою, що треба його подовжити або вкоротити, розшити у певних частинах, укріпити в інших. Всі недоліки «погано скроєного» позначаються «у міру використання», і я тому не втрачаю надії, що ті запозичення, які не прижились в житті або обмежують правильний хід його, з часом не те що зникнуть, а будуть піддані перебудові за вказівками самого життя» [77, с. 49–50].

Оцінюючи внесок М. Ковалевського в розвиток юридичної компаративістики, слід звернути увагу на декілька аспектів. По-перше, його праці сприяли подоланню вікового розриву між догматикою та історією права, ввівши в правознавство ідею історичної детермінованості правових явищ. Навіть в його соціологічних побудовах, підкріплених солідною базою історико-правових досліджень, не було тієї легковажності та дилетантизму, якими часто дорікали ранню соціологію [78, с. 127]: «він будував соціологію не зверху, виходячи з якої-небудь філософії, а знизу, спираючись на фактичний матеріал, доставлений історією..., етнографією і тим, що можна назвати соціально-культурною палеонтологією, вивченням доісторичного побуту і ранніх... зародкових форм суспільності» [33, с. 171]. Разом з тим, історизм праворозуміння іноді набував у М. Ковалевського гіпертрофованих ознак, що змушували його бачити лише «в історії права, що спирається на соціологію, початок і кінець усієї наукової теорії права» [3, с. 11].

Другим найважливішим внеском вченого у становлення компаративістських поглядів на вивчення права було теоретичне обґрунтування прийомів, які складають порівняльно-історичний метод. Фіксація і аналіз правових «переживань», що вивчаються в комплексі з даними історико-правової науки в цілому, лінгвістики, археології, топоніміки та інших дисциплін, дозволили досить швидко перейти від псевдонаукових спекуляцій і здогадок стосовно ранньої історії права до комплексного аналізу процесів генезису правового життя стародавніх суспільств. Виступивши в ролі методолога, М. Ковалевський взяв на себе сміливість теоретично обґрунтувати шляхи проведення порівняльно-історичних досліджень в праві на десятиліття вперед. Можна з впевненістю стверджувати, що закладені вченим засади методології вивчення звичаєвого права затребувані досі юридичної антропологією.

Ще однією безсумнівною заслугою М. Ковалевського як прихильника і теоретика порівняльно-історичного правознавства були його титанічні зусилля з інтеграції досягнень західної та російської науки у зазначеній галузі. Перебуваючи під сильним впливом Г. Мена і О. Конта, але об'єктивно оцінюючи також і помилкові сторони їх доктрин, М. Ковалевський привніс найкращі досягнення англійського порівняльного правознавства та французької соціології у вітчизняне суспільствознавство. Вже будучи всесвітньовідомим фахівцем, М. Ковалевський невпинно знайомив російську наукову громадськість з порівняльно-історичними дослідженнями таких авторитетів західного правознавства, як А.-Г. Пост [73] і В. Вільсон [79] та ін. Одночасно європейські

публікації вченого доносили до відома світового співтовариства сутність новітніх досліджень правознавців, істориків, етнографів у Російській імперії. Еволюція власних поглядів М. Ковалевського поступово привела його до часткового визнання позитивного значення також німецької історичної школи права, концепції якої ним спочатку заперечувалися. При цьому його прихильність до власної методології історичної компаративістики залишилася непорушною. Як підкреслював сам вчений в автобіографічній статті, написаній незадовго до смерті для Словника дійсних членів Академії наук, «праці Ковалевського приєднуються до того напрямку, що, позначився в творах істориків, юристів і етнографів, які дотримувалися порівняльно-історичного методу» [80, с. 317].

Після смерті М. Ковалевського 23 березня 1916 р. його друзі та колеги підготували і видали в Петрограді меморіальний збірник. Вельми символічно, що до нього увійшла промова, проголошена в Російсько-Англійському товаристві академіком П. Виноградовим [81, с. 61–65], що зайняв після Ф. Поллока кафедру порівняльної та історичної юриспруденції Оксфорда, засновану колись Г. Меном. Пам'ятаючи, наскільки особистість і вчення Г. Мена вплинули на формування Ковалевського-вченого, це прощальне слово можна було сприйняти як вияв пошани, переданий англійським вчителем через його російського наступника.

Багато відомих учених, намагаючись дати оцінку різнобічній творчій спадщині видатного колеги, визнаючи його заслуги в галузі соціології, історії, політичної економії, тим не менш, зійшлися на думці, що порівняльно-історичне правознавство залишалося центром його наукової діяльності впродовж всього життя. Великий російський історик і філософ М. Кареев, звертаючись до методології М. Ковалевського, зазначив, що він «був переконаним «компаративістом», не лише фактично користуючись історико-порівняльним, — як він його називав, — методом, а й теоретично його захищаючи, обґрунтовуючи і рекомендуючи... І він називав його саме історико-порівняльним методом, підкреслюючи цим, що порівнювані явища або форми бралися їм не в їх непорушності, а в їх історичній еволюції» [33, с. 171]. Таку ж оцінку науковій методології М. Ковалевського дав на сторінках посмертного збірника і приват-доцент Петроградського університету, майбутній професор Софійського університету в Болгарії, К. Соколов, який вказував, що видатний вчений «розумів і викладав державне право як порівняльну історію права і установ», будучи переконаним компаративістом. Обґрунтувавши методологію порівняльно-історичного правознавства в брошурі 1880 р., «висловленим у ній думкам Ковалевський залишався вірним до кінця своїх днів, і виразні відгомони їх можна було розчути і в його академічних лекціях останнього десятиліття, і в його політичних промовах» [82, с. 225, 241]. Праці та ідеї М. Ковалевського протягом десятиліть визнавалися найяскравішим явищем вітчизняного правознавства, явищем настільки потужним і привабливим, що Ф. Тарановський назвав М. Ковалевського і Б. Чичеріна символами двох основних течій в російському правознавстві та державознавстві другої половини XIX ст. [3, с. 15].

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Ковалевский Е. П.* Черты из жизни Максима Максимовича по семейным и личным воспоминаниям // М. М. Ковалевский : ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. — Пг., 1917.
2. *Наумов А. А.* М. М. Ковалевский об истории государственной власти в России // Вестник Российского университета дружбы народов. — Серия : Политология. — 2006. — № 7. [Электронный ресурс] // Портал «Социально-гуманитарное и политологическое образование». — Режим доступа : www.humanities.edu.ru/db/msg/87451
3. *Тарановский Ф. В.* Ковалевский как историк права // Вестник гражданского права. — 1916. — № 5.
4. *Хайлова Н. Б.* Максим Максимович Ковалевский // Ковалевский М. М. Избранные труды : в 2-х ч. — Ч.1. — М. : РОССПЭН, 2010.
5. *Лафитский В.* Сравнительное правоведение в образах права. — Т.1. — М. : Статут, 2010.
6. *Ковалевский М. М.* Моя жизнь : воспоминания. — М. : РОССПЭН, 2005.
7. *Вебер В. Г., Сафронов Б. Г.* Ковалевский М. М. // Советская историческая энциклопедия. — Т. 7. — М., 1965.
8. *Ленин В. И.* Правительство, Дума и народ // Полное собрание сочинений. — Т. 13. — 5-е изд. — М., 1972.
9. *Зорькин В. Д.* Позитивистская теория права в России. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978.
10. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология // Сочинения. — 2-е изд. — Т.3. — М., 1955.
11. *Ковалевский М.* Общее учение о государстве. — СПб., 1909.
12. *Ковалевский М. М.* Современный обычай и древний закон : обычное право осетин в историко-сравнительном освещении : в 2-х т. — Репр. воспр. — Т. 1. ; Т. 2. — Владикавказ : Алания, 1995.
13. *Ковалевский М. М.* Сочинения : в 2-х т. — Т. 1 ; Т. 2. — СПб. : Алетейя, 1997.
14. *Ковалевский М. М.* Закон и обычай на Кавказе : в 2-х т. — Т.1. — Майкоп : Афиша, 2006.
15. *Ковалевский М. М.* Очерки по истории политических учреждений России. — М. : Территория будущего, 2007.
16. *Ковалевский М. М.* Избранные труды. — Ч. 1 ; Ч. 2.— М. : РОССПЭН, 2010.
17. *Ковалевский М. М.* Очерк происхождения и развития семьи и собственности / пер. с фр. — Изд. 4-е. — М. : ЛИБРОКОМ, 2011.
18. *Ковалевский М. М.* Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения : общинное землевладение в колониях и влияние поземельной политики на его разложение. — Изд. 2-е, репр. — М. : URSS, 2011.
19. *Ковалевский М. М.* Клан у аборигенных племен России / пер. с фр. Д. В. Миронова // Социологические исследования. — 2002. — № 5. [Электронный ресурс] // Официальный сайт «Институт социологии Российской академии наук». — Режим доступа : <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2002-05/Kovalevsky.pdf>
20. *Комнатная Ю. А.* Политико-правовые воззрения М. М. Ковалевского : дисс. ... канд. юрид. наук. — Саратов, 2002.
21. *Ардабацкая Ю. В.* Социологические взгляды М. М. Ковалевского на эволюцию российской государственной власти : дисс. ... канд. социолог. наук. — Саратов, 2003.
22. *Игнатьева М. В.* М. М. Ковалевский как антрополог права : дисс. ... канд. юрид. наук. — СПб., 2006.
23. *Миронов Д. В.* Социально-антропологическая концепция М. М. Ковалевского : дисс. ... канд. социолог. наук. — СПб., 2006.
24. *Зоць С. А.* Общественно-политическая деятельность и государственно-политические взгляды М. М. Ковалевского : дисс. ... канд. истор. наук. — Орел, 2007.
25. *Наумов А. А.* Проблема эволюции государственной власти в социологии М. М. Ковалевского : дисс. ... канд. социолог. наук. — М., 2007.
26. *Левитский В. Ю.* Кавказ в творческом наследии М. М. Ковалевского : историко-правовые взгляды : дисс. ... канд. истор. наук. — Владикавказ, 2007.
27. *Кресін О. В.* Ковалевський Максим Максимович // Порівняльно-правові дослідження. — 2010. — № 1.
28. *Кресін О. В.* Ковалевський Максим Максимович // Порівняльно-правові дослідження. — 2006. — № 1.
29. *Кресін О. В.* Ковалевський Максим Максимович // Видатні компаративісти : творчий шлях, ідеї, праці. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Логос, 2007. — Серія наукових видань : Енциклопедія порівняльного правознавства. — Вип. 4.
30. *Бочаров В. В.* Максим Ковалевский : антропология права и правовой плюрализм в России // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2001. — Т. IV. — № 3.
31. *Хайлова Н. Б.* Максим Максимович Ковалевский // Ковалевский М. М. Моя жизнь. — М. : РОССПЭН, 2005.

32. *Дамирли М. А.* Сравнительно-правовая наука в Украине : теоретико-методологические традиции (XIX — начало XX вв.). — Одесса : Фенікс, 2007.
33. *Кареев Н. И.* М. М. Ковалевский как историк и социолог // М. М. Ковалевский : ученый, государственный и общественный деятель и гражданин : сб. статей. — Пг., 1917.
34. *Алпатов М. А., Емельянов Ю. Н.* О мемуарах М. М. Ковалевского «Моя жизнь» // История и историки : историографический ежегодник, 1973. — М. : Наука, 1975.
35. *Емельянов Ю. Н.* Максим Максимович Ковалевский (1851–1916 гг.) // История и историки : историографический ежегодник, 1980. — М. : Наука, 1984.
36. *Литература о М. М. Ковалевском* // История и историки : историографический ежегодник, 1980. — М. : Наука, 1984.
37. *Мэн В. Н.* (сэр Генри-Джеймс-Сёмнер Maine, 1822–1888) // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. XX. — СПб., 1897.
38. *Foster N.* The Journal of Comparative Law : A New Scholarly Resource. [Электронный ресурс] / Сайт «The Journal of Comparative Law». — Режим доступа : www.thejcl.com/pdfs/foster.pdf
39. *Bibliographie — Macime Kovalevski.* Lectures on the early history of institutions by sir Henry Sumner Maine // La Philosophie Positive. — Т. XV. — Paris, 1875.
40. *Ковалевский М. М.* Очерк истории распада общинного землевладения в кантоне Ваадт. — Лондон, 1876.
41. *Калоев Б. А. М. М. Ковалевский и его исследования горских народов Кавказа.* — М. : Наука, 1979.
42. *Ковалевский М. М.* Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения. — Ч. 1 : Общинное землевладение в колониях и влияние поземельной политики на его разложение. — М., 1879.
43. *Ковалевский М. М.* Очерк происхождения и развития семьи и собственности. — СПб., 1895.
44. *Мэн Г. С.* Древний закон и обычай. Исследования по истории древнего права / под ред. М. М. Ковалевского. — М., 1884.
45. *Мэйн Г.* Древний закон и обычай. Исследования по истории древнего права. — Изд. 2-е. — М. : КРАСАНД, 2011.
46. *Ковалевский М.* Мэн (Maine), Генри Самнер // Новый энциклопедический словарь. — Т. 27. — Пг., 1916.
47. *Русский Оксфорд* [Электронный ресурс] // Сайт «Русский Оксфорд». — Режим доступа : http://www.russianoxford.ru/view.php/page/historyru1_ru
48. *Kovalevsky M.* Modern Customs and Ancient Laws of Russia. — London, 1891.
49. *Ковалевский М. М.* Этюды о современном обычае и древнем законе России : лекции, читанные в Оксфордском Университете // Всемирный вестник. — 1903. — № 1, 2.
50. *Мэн Г. С.* Древнее право, его связь с древней историей общества и его отношение к новейшим идеям. — СПб., 1873.
51. *Мэйн Г. С.* Древнее право : его связь с древней историей общества и его отношение к новейшим идеям. — М. : КРАСАНД, 2011.
52. *Ковалевский М. М.* Современный обычай и древний закон. Обычное право осетин в историко-сравнительном освещении. — М., 1886. — Т. 1.
53. *Мэн (Maine)* // Энциклопедический словарь Гранат : в 58-ми т. — М., 1910–1948. — Т. 29.
54. *Ковалевский М. М.* О методологических приемах при изучении раннего периода в истории учреждений (вступительная лекция к курсу сравнительной истории права) // Юридический вестник. — 1878. — № 1.
55. *Скрипчев Е. А.* Утверждение сравнительного метода в русском правоведении XIX — начала XX в. // Проблемы сравнительного правоведения. — М., 1981.
56. *Ковалевский М. М.* Еще о Самоквасове и его методологических приемах // Критическое обозрение. — 1879. — № 8.
57. *Ковалевский М.* Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. — М., 1880.
58. *Ковалевский М. М.* Сравнительно-историческое правоведение и его отношение к социологии : методы сравнительного изучения права // Сборник по общественно-юридическим наукам / под ред. Ю. С. Гамбарова. — Вып. 1. — СПб., 1899.
59. *Ковалевский М. М.* Родовой быт в настоящем, недавнем и отдаленном прошлом. Опыт в области сравнительной этнографии и истории права. — Вып. 1. — СПб., 1911.
60. *Филиппов А. М. М. Ковалевский, как исследователь обычного права* // М. М. Ковалевский : ученый, государственный и общественный деятель и гражданин : сб. статей. — Пг., 1917.
61. *Ковалевский М. М.* Первобытное право. — Вып. 1 : Род ; Вып. 2 : Семья. — М., 1886.
62. *Kovalevsky M. M.* Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété. — Stockholm, 1890.
63. *Kovalevsky M. M.* l'étude du préhistorique en Russie // Annales de l'Institut international de sociologie. — Т. 1. : Travaux du premier congrès. — Paris, 1895.
64. *М. Г.* Парижский социологический конгресс // Русское богатство. — 1895. — № 3.

65. *Kovalewsky M. M.* Le problème du droit comparé, ses méthodes et son rapport avec la sociologie // Annales de l'Institut international de sociologie. — T. VI : Contenant les Travaux de l'Année 1899. — Paris, 1900.
66. *Ковалевский М. М.* О задачах школы общественных наук. Речь, произнесенная в Парижской высшей русской школе общественных наук при возобновлении занятий в 1902 году // Вестник воспитания. — 1903. — № 6.
67. *Kovalewsky M. M.* La sociologie et l'histoire comparée du droit // Congrès international de droit comparé tenu à Paris du 31 juillet au 4 août 1900 : Procès-verbaux des séances et documents. — T. I. — Paris, 1905.
68. *Ковалевский М. М.* Социология и сравнительная история права // Вестник воспитания. — 1902. — № 2.
69. *Маркс К.* Критика готской программы // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 19. — М., 1961.
70. *Тарановский Ф. В.* Сравнительное правоведение в конце XIX века. — Варшава, 1902.
71. *Ковалевский М. М.* Социология. — Т.1. — СПб., 1910.
72. *Дамирли М. А.* Право и история : эпистемологические проблемы : опыт комплексного исследования проблем предмета и структуры историко-правового познания. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002.
73. *Пост А.-Г.* Зачатки государственных правовых отношений. Очерки по всеобщей сравнительной истории государства и права / предисл. М. М. Ковалевского. — М., 1901.
74. *Ковалевский М.* Очерки по истории политических учреждений России. — СПб., 1905.
75. *Ковалевский М. М.* Происхождение современной демократии. — Т. 1, 2. — М., 1895 ; Т. 3, 4. — М., 1897.
76. *Ковалевский М. М.* От прямого народоправства к представительному, и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост государства и его отражение в истории политических учений. — Т. 1–3. — М., 1906.
77. *Ковалевский М. М.* Законодательные заимствования и приспособления // Вестник Европы. — 1912. — № 5.
78. *Котляревский С. М. М.* Ковалевский и его научное наследие // М. М. Ковалевский : ученый, государственный и общественный деятель и гражданин : сб. статей. — Пг., 1917.
79. *Вильсон В.* Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений / предисл. М. М. Ковалевского. — М., 1905.
80. *Ковалевский Максим Максимович* // Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии Наук. — Ч. 2. — Пг., 1917.
81. *Виноградов П. Г.* Памяти М. М. Ковалевского // М. М. Ковалевский : ученый, государственный и общественный деятель и гражданин : сб. статей. — Пг., 1917.
82. *Соколов К. М. М.* Ковалевский как учитель конституционного права // М. М. Ковалевский : ученый, государственный и общественный деятель и гражданин : сб. статей. — Пг., 1917.
83. *Ленин В. И.* Национал-либералы // Полное собрание сочинений. — 5-е изд. — М., 1968.
84. *Ленин В. И.* О «юбилее русской интеллигенции» // Полное собрание сочинений. — 5-е изд. — М., 1973.

Шаляпін С. О. Порівняльно-історичне правознавство М. Ковалевського

Анотація. У статті розглянуто основні етапи еволюції порівняльно-історичної методології юридичних досліджень, відображені в працях українського і російського вченого М. Ковалевського, а також досліджено вплив вчення Г. Мена на формування наукової концепції вченого. Аналізуються праці М. Ковалевського, які містять теоретичне обґрунтування методу історичної компаративістики, в тому числі доповіді на I конгресі Міжнародного інституту соціології (1894) та I Всесвітньому конгресі порівняльного правознавства (1900). На підставі аналізу думок вчених-сучасників дана оцінка внеску М. Ковалевського у розвиток компаративістських досліджень кінця XIX — початку XX ст.

Ключові слова: порівняльно-історична методологія в правознавстві, юридичний позитивізм в Україні та Росії.

Шаляпин С. О. Сравнительно-историческое правоведение М. Ковалевского

Аннотация. В статье рассмотрены основные этапы эволюции сравнительно-исторической методологии юридических исследований, отразившиеся в работах украинского и русского ученого М. Ковалевского, а также исследовано влияние учения Г. Мэна на формирование научной концепции Ковалевского. Анализируются труды ученого, содержащие теоретическое обоснование метода исторической компаративистики, в том числе доклады на I конгрессе Международного института социологии (1894) и I Всемирном конгрессе сравнительного правоведения (1900). На основании анализа мнений ученых-

современников дана оценка вклада М. Ковалевского в развитие компаративистских исследований конца XIX — начала XX в.

Ключевые слова: сравнительно-историческая методология в правоведении, юридический позитивизм в Украине и России.

Shaliapin S. Comparative and Historical Jurisprudence of M. Kovalevskyi

Summary. The article offers a review of major stages of development of methodology of comparative and historical jurisprudence in the works of the Ukrainian and Russian scientist M. Kovalevskyi. The article researches the influence of Sir H. Maine's studies on the genesis of scientific concept of Kovalevskyi. The article provides an analysis of scientist's works containing the basis of Kovalevskyi's methodology of historical comparative legal studies, including reports on the 1st congress of the International Institute of Sociology (1894) and 1st International Congress of Comparative Law (1900). The article contains an evaluation of Kovalevsky's input in the development of comparative legal research during the end of 19th century — beginning of 20th century based on the analysis of contemporaries' views of Kovalevskyi's works.

Key words: comparative and historical methodology in legal studies, legal positivism in Ukraine and Russia.

Книжкова полиця

Чиркин В. Е. Сравнительное правоведение : учебник для магистратуры. — М. : Междунар. отношения, 2012. — 336 с.

ISBN 978-5-7133-1405-7

Перший підручник для магістратури зі спеціальності «Юриспруденція», підготований відповідно до нового Федерального стандарту 2010 р.

У порівняльному плані розглядаються питання методології, теорії і методики порівняльного правознавства, основні правові системи і правові сім'ї сучасності, історичні релігійно-правові системи та їх залишкові впливи. Аналізуються особливості правового регулювання правових систем і сімей за дванадцятьма великими комплексами суспільних відносин.

Підручник є курсом сучасного порівняльного правознавства з глибоким аналізом законодавства і практики його застосування в зарубіжних країнах та Російській Федерації.

